

ПРОБЛЕМНІ ЧИННИКИ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЇХНЄ СОЦІАЛЬНЕ ПІДҐРУНТЯ

В. Є. Хмелько

Національний університет "Києво-Могилянська академія"

Зроблено аналіз співвідношення між регіональними результатами президентських (2004 р.) і парламентських (2006 і 2007 рр.) виборів і даними більш ніж ста всеукраїнських соціологічних опитувань, виконаних Київським міжнародним інститутом соціології в 2004-2008 рр. національно-політичних орієнтацій виборців і їхньої етнічної самоідентифікації. Доведено, що проблемними чинниками інтегрування українського суспільства є протилежні національно-політичні орієнтації північно-західної та південно-східної частин України соціальною основою яких стали суттєві відмінності щодо етнічного складу частин України, виявлені з урахуванням двомірної етнічної самоідентифікації респондентів, яка відображає як моноетнічну, так і біетнічну ідентичності.

Поняття "інтеграція" в соціології вживають у досить широкому спектрі значень, наприклад, як одну з чотирьох первісних функцій системи дії у Т. Парсонса [1, р. 28] або як "соціальну інтеграцію" і "системну інтеграцію" у Гідденса [2, рр. 28, 139-144]. Для аналізу інтеграції саме суспільства найприйнятнішим видається опис Парсонсом цієї функції у соціетальному аспекті - як встановлення тих норм, що відповідають *лояльності* щодо соціетального колективу і, звичайно, встановлених державними органами в інтересах соціетальної лояльності [3, с. 25]

Очевидно, що в умовах поділу владних повноважень між основними гілками державної влади дієвість виконання інтегративної функції суттєво залежить від ступеня узгодженості (або хоча б несуперечливості) їхніх соціетальних орієнтацій нормативного характеру. А в умовах електоральної демократії інтегративна дієвість встановлюваних державними органами соціетальних норм залежить також від відповідності цих норм соціетальним очікуванням більшості громадян, особливо - їхнім соціетальним політичним орієнтаціям нормативного характеру. І в цьому плані інтегрування суспільства відбувається через досягнення підтримки переважною більшістю громадян тих соціетальних напрямків політики, яку проводять державні органи. Наприклад, через поширення у суспільстві неантагоністичних та синергетичних політичних орієнтацій і зменшення поширеності антагоністичних, соціетально несумісних політичних орієнтацій, особливо в тих соціетальних спільнотах (таких, як етнічні, релігійні, регіональні чи професійні громади, соціальні класи, тендери), котрі у цьому суспільстві фактично формують громадські та політичні організації.

У повідомленні розглянемо лише один аспект інтеграції суспільства: той, в якому недостатність інтегрованості суспільства (фактично його часткова дезінтеграція), - це територіальна *поляризація* певних соціетальних політичних орієнтацій.

Найбільш помітними виявами недостатньої інтегрованості українського суспільства за попередні п'ять років стали, як відомо, протилежності електоральних преференцій двох територіальних частин України - 16 суміжних північно-західних областей, які становлять 52 % населення країни, та 8 суміжних південно-східних областей разом Автономною Республікою Крим, які становлять 48 % населення (див. табл. 1)¹.

Дані наведені в таблиці 1, свідчать, що за чотири роки поляризованість північно-західної частини України за електоральними уподобаннями її мешканців практично не змінилася:

©Хмелько В. Є., 2009

¹ До південно-східної частини країни ми відносимо (разом з Кримом) Одеську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську, Харківську, Донецьку та Луганську області; всі інші області - це північно-західна частина

кількість прихильників "помаранчевих", яка у 2006 році переважала кількість "біло-синіх" у п'ять разів, у 2006 році у 5,4 раза, а у 2007 році - у 5,1 раза, у 2008 році, за даними опитувань КМІС, переважала у 5,3 раза. Тільки у південно-східному регіоні поляризація за цей період дещо зменшилася з переваги прихильників "біло-синіх" у чотири рази до переваги у 3,1 раза. Але якісно ситуація не змінилася досі - за даними опитувань першого кварталу і цього, 2009 року, *дві половини нашої країни вже більше п'яти років притримуються протилежних електоральних уподобань.*

Таблиця 1

Розподіл голосів на виборах 2004, 2006 та 2007 років
та електоральних преференцій 2008 року у двох частинах України між політиками
"помаранчевих" та "біло-синіх" орієнтацій, %

Вибори	Північно-західна частина	Південно-східна частина
Президентські вибори 2004 року		
за В.Ющенка	81	19
за В.Януковича	16	76
Парламентські вибори 2006 року ¹		
за "помаранчевих"	65	14
за "біло-синіх"	12	60
Парламентські вибори 2007 року		
за БЮТ і НУ-НС	69	17
за Партію регіонів	13	59
Готові були голосувати у 2008 році		
за "помаранчевих"	70	19
за "біло-синіх"	13	58

Як ми вже зазначали [4, с. 35-36], за даними КМІС при подібності розподілів соціально-економічних і більшості політичних орієнтацій мешканців обох частин країни, розподіли їхніх національно-політичних орієнтацій фактично є протилежними. Аналіз даних, зібраних КМІС у 2004-2007 роках, свідчить, що саме з розподілами таких національно-політичних орієнтацій, як ставлення до статусу російської мови в Україні і до відносин з Росією і Заходом тісно пов'язані розподіли голосів виборців у 26 регіонах (24 областях, АР Крим та Києві): на президентських виборах - між В.Ющенком та В.Януковичем, а на парламентських - між "помаранчевими" та "біло-синіми" політичними силами.

Так, чим більше в регіоні прихильників ближчих відносин з Росією, тим більше голосів у 2004 році отримав Янукович, а у 2006 та 2007 роках - "біло-сині" (коефіцієнти кореляції дорівнюють, відповідно, 0,80, 0,81 та 0,79). А чим більше в регіоні було прихильників більш близьких відносин не з Росією, а із Заходом, тим більше голосів у 2004 році там отримав Ющенко, а у 2006 та 2007 роках - "помаранчеві" (коефіцієнти кореляції дорівнюють, відповідно, 0,71, 0,65 та 0,77). Подібними і навіть дещо сильнішими є зв'язки результатів голосування з відносною кількістю в регіоні прихильників надання російській мові статусу другої державної. Чим більшою в регіоні

¹ До "помаранчевих" віднесені партії і блоки, що підтримували у 2004 році В. Ющенка, а до "біло-синіх" партії і блоки, що підтримували тоді В.Януковича. Розподіл електоральних преференцій у 2008 році наведений за даними 18 опитувань, проведених Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) з лютого по жовтень 2008 за вибірками, репрезентативними для дорослого населення України та її макрорегіонів, обсягом близько 2 тисяч респондентів кожна (в цілому опитано більше 36 548 респондентів)

була частка таких виборців, тим більшу частку голосів у 2004 році там отримав Янукович, а у 2006 та 2007 - Партія регіонів (коефіцієнти кореляції дорівнюють відповідно 0,86, 0,87 та 0,86), і тим меншу частку голосів у 2004 році там отримав Ющенко, а у 2006 та 2007 - "помаранчеві" (коефіцієнти кореляції дорівнюють відповідно -0,87, -0,87 та -0,88)¹.

Такий тісний зв'язок між регіональними розподілами національно-політичних орієнтацій та електоральних преференцій між "помаранчевими" та "біло-синіми" політичними силами призводить до висновку, що поляризація електоральних преференцій мешканців північно-західних і південно-східних регіонів насправді є проявом поляризації національно-політичних орієнтацій двох частин нашої країни.

Це досить виразно ілюструють дані опитувань КМІС 2004 та 2008 років. Так, за даними опитувань, проведених у 2004 році², у Північно-Західній частині України більше людей вважали, що Україні краще бути у Євросоюзі, ніж тих, які вважали, що краще бути в союзі з Росією і Білорусією (43 % проти 39 %), а у Південно-Східній частині України, навпаки, прихильників приєднання до Євросоюзу було значно менше, ніж прихильників приєднання до союзу Росії і Білорусії (21 % проти 70 %). Аналогічні протилежності зовнішньополітичних орієнтацій у двох частинах України ми зафіксували й у 2008 році в опитуваннях, в яких ставили запитання про можливе голосування в разі проведення референдумів щодо вступу України до Європейського Союзу, до союзу Росії і Білорусії та щодо надання російській мові статусу другої державної мови України.

Загалом по Україні відповіді на запитання щодо вступу України до ЄС розподілилися таким чином: 42 % проголосували б за вступ України до Євросоюзу, 33 % - проти, інші фактично не брали б участі у голосуванні³. Але переважання голосів за вступ до Євросоюзу в Україні склалося за рахунок значної переваги прихильників вступу України до Євросоюзу у Північно-Західній частині України (54 % - за приєднання до ЄС і лише 21 % - проти). У Південно-Східній ж частині країни помітно переважають противники вступу до ЄС (46 % - проти і лише 30 % - за). У питанні приєднання України до союзу Росії і Білорусії відповіді в обох частинах України розподілилися протилежним чином⁴. Переважання голосів за вступ до СРБ в Україні загалом (57 % проти 26 %) склалося за рахунок значної переваги прихильників вступу України до цього союзу у Південно-Східній частині України (80 % проти 9 %). У Північно-Західній ж частині країни переважають противники вступу до союзу Росії і Білорусії (41 % проти 35 %).

Ще більш глибоку поляризацію між двома частинами країни зафіксовано щодо бажаного статусу в Україні російської мови⁵. Переважання голосів за надання російській мові статусу другої державної в Україні (53 % проти 33 %) складається, знов таки, за рахунок значної переваги у Південно-Східній частині країни прихильників надання російській мові державного статусу (82 % проти 8 % противників такого рішення). Водночас у Північно-Західній частині України більш, ніж вдвічі переважають противники такого рішення (57 % проти 24 % прихильників). І такі протилежності у ставленні до статусу російської мови в Україні вже більше 10 років простежується в опитуваннях КМІС [5, с. 8-10].

Загалом наведені дані дають змогу стверджувати, що тою мірою, якою інтеграція суспільства залежить від зменшення поширеності соціально несумісних політичних орієнтацій у

¹ Для всіх коефіцієнтів кореляції, наведених у цьому повідомленні, рівень значущості $p < 0,001$.

² За вибірками, репрезентативними для дорослого населення України від 18 років, з лютого по грудень 2004 року методом інтерв'ю опитано більше 16 тисяч респондентів.

³ У 2008 році запитання: "Уявіть, будь-ласка, що зараз відбувається референдум з питання, чи вступати Україні до Європейського Союзу, і Ви можете проголосувати за вступ, проти вступу або утриматися - не брати участі у голосуванні. Який Ваш вибір?" було запропоновано у восьми опитуваннях (опитано більше 16 тисяч респондентів).

⁴ Аналогічне запитання щодо того, чи вступати Україні до союзу Росії і Білорусії, ставили у 2008 році у шести опитуваннях (опитано більше 12 тисяч респондентів).

⁵ Аналогічне питання щодо того, чи надати російській мові статус другої державної мови України ставили у 2008 році у двох опитуваннях (опитано більше чотирьох тисяч респондентів)

регіональних соціетальних спільнотах, а недостатність інтегрованості суспільства проявляється у територіальній поляризації тих чи інших соціетальних політичних орієнтацій, настільки саме протилежність спрямованості національно-політичних орієнтацій двох частин країни найбільш перешкоджає інтеграції нашого суспільства.

Взагалі то, виявлені відмінності національно-політичних орієнтацій можна б було вважати звичними для демократичного суспільства відмінностями політичних поглядів громадян. Але вкрай протилежний за пропорціями територіальний розподіл таких орієнтацій громадян стає небезпечним для суспільства, коли політична сила, що отримала більшість голосів на виборах, намагається примусити усе суспільство підкоритися такій національній політиці, за яку фактично проголосувала більшість громадян лише однієї половини країни, і проти якої виступає значна більшість громадян іншої половини країни.

Така національна політика є особливо небезпечною для інтегрованості суспільства, коли вона, з одного боку, стосується не лише питань внутрішньої національної політики (у сферах культури, освіти, можливостей громадян захищати свої права у державних органах), але й політики зовнішньої, а з іншого боку, коли розбіжність національно-політичних орієнтацій в різних частинах країни не є результатом лише кон'юнктурного політтехнологічного навіювання, а має серйозне соціальне підґрунтя у специфічному етнічному і мовному складі різних частин країни, що сформувалися історично.

Ще у 1994 році наші дослідження засвідчили, що розподіл у регіонах голосів між двома кандидатами в президенти Л. Кравчуком і Л. Кучмою найтісніше був пов'язаний з розподілом виборців на прихильників і неприхильників близьких відносин з Росією [6, с. 26-27; 7, с. 87-88], що було більш тісно пов'язане не з етнічним (як його офіційно фіксують), а з мовним складом регіонів: чим більшою була частка виборців, яким зручніше спілкуватися російською мовою, тим більшою була і частка прихильників об'єднання України з Росією в одну державу. І за цими розрахунками розподіл голосів між кандидатами в регіонах найбільше залежав від частки в них україномовних і російськомовних виборців.

Оскільки при цьому регіони значно менше відрізнялися за своїми етнічним складом, ніж за мовним, стало очевидним політичне значення лінгво-етнічної гетерогенності значної частини наших громадян, а саме: розбіжності їхньої етнічної самоідентифікації (що виявлено у відповідях на запитання про національну приналежність) і тої мови, яка ними в основному використовується у спілкуванні. В Україні ця гетерогенність найчастіше виявляється у використанні російської мови людьми, які за національністю називають себе українцями. Частка таких російськомовних українців, за даними опитувань КМІС з 1991 до 2008 року, в яких опитано більше 440 тисяч респондентів, поки що мало змінюється, коливаючись на декілька відсотків в межах третини дорослого населення.

Дальші дослідження дали змогу з'ясувати, що поширеність русько-української лінгво-етнічної гетерогенності значною мірою пов'язана з русько-українською етнічною гетерогенністю, через яку етнічна структура нашого суспільства (так би мовити, у другому наближенні) суттєво відрізняється від її зображень за даними офіційної статистики (детальніше див. [4, с. 35; 5, с. 10]. З'ясувалося, що чим більша в регіоні частка русько-українських біетнорів,¹ тим більша в ньому і частка російськомовних українців, і що кореляція між цими частками є дуже високою ($r = 0,92$).

Оскільки вже раніше було з'ясовано, що пропорції україномовної та російськомовної частин населення двох частин України є протилежними,² логічно було перевірити: чи не відрізняються ці

¹ Біетнори - ті, хто ідентифікує себе тою чи іншою мірою з двома етнічними групами. Звичайно це люди, котрі або не надають однозначній етнічній належності суттєвого значення, або для яких суттєве значення мають обидві етнічні належності [5, с. 13].

² За даними опитувань 2004-2008 років, в яких опитано більше 141 тисячі респондентів, україномовні громадяни в північно-західній частині України становлять більше 80 % її мешканців, а у південно-західній - лише близько 13 %. Решта (більше 87 %) - це громадяни, яким зручніше спілкуватися російською мовою, тоді як таких громадян у південно-західній частині менше 20 % мешканців

частини нашої країни своїм етнічним складом, якщо фіксувати його у двовимірному відображенні. Результати такої перевірки (табл. 2) якраз і свідчать про суттєву відмінність етнонаціонального складу північно-західної та південно-східної частин України.

Отже, є підстави вважати, що соціальним підґрунтям розбіжності національно-політичних орієнтацій північно-західної та південно-східної частин України є регіональні особливості реального етнонаціонального складу українського суспільства. Разом з тим країні, етнічно односторонні форми національно-політичних орієнтацій з обох їхніх полюсів - це проблемні чинники для інтеграції українського суспільства, оскільки у боротьбі за голоси виборців найпотужніші партії і блоки апелюють не до поміркованих, потенційно компромісних варіантів національно-політичних орієнтацій, а до їхніх значною мірою односторонніх і, тим самим, потенційно конфліктних форм.

Таблиця 2

Етнічний склад північно-західної та південно-східної частин України
у одновимірному та двовимірному відображеннях (%)

Етнічний склад населення України	Північно-західна Україна	Південно-східна Україна
Одновимірне відображення ¹		
українці	91,2	63,2
руські ("росіяни")	6,1	30,3
інші етнічні категорії	2,7	6,5
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0
Двовимірне відображення ²		
моноетнічні українці	87,7	42,5
біетнічні русько-українці	7,8	35,7
моноетнічні руські	2,0	16,3
інші етнічні категорії	2,5	5,6
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0

Завдяки тій свободі слова, яку набули після помаранчевій революції журналісти, сьогодні в Україні досить помітно поширене усвідомлення того, що проведення політичного курсу, який отримав на президентських і парламентських виборах підтримку більшості лише в одній половині України, і який був відхилений більшістю в іншій її половині, є небезпечним для цілісності країни і розбудови демократичної державності. Але поки що непомітне поширення усвідомлення необхідності компромісних рішень тих національно-політичних питань, щодо яких "помаранчеві" і "біло-сині" обстоюють протилежні позиції, і ставлення виборців до яких стало підґрунтям політичної поляризації північно-західної і південно-східної частин країни.

Найменше розходження між двома частинами України з чутливих національно-політичних питань простежується у ставленні до НАТО. Опитування КМІС засвідчують, що прихильників вступу до НАТО в обох частинах країни менше, ніж противників: у північно-західній частині - 32 % проти 44, а у південно-східній - 8 % проти 81.³ А коли ми запитуємо, що краще для України - вступити до НАТО, до військового союзу країн СНД або не входити ні до яких військових союзів і співробітничати з ними обома, найбільшу і практично однакову підтримку

¹ Розраховано за даними перепису 2001 року, вміщеними на веб-сайті Держкомстату України // Доступно на: <http://www.ula-census.gov.ua/results/general/nationality/>

² Дані 20 опитувань, проведених КМІС із січня по жовтень 2008, за вибірками, репрезентативними для дорослого населення України та її макрорегіонів, загальним обсягом більше 40 тисяч респондентів

³ За даними опитувань КМІС 2008 року, в яких опитано більше 16 тисяч респондентів

в обох частинах країни (57 і 58 відсотків) отримує позиція дружнього нейтралітету щодо обох військових союзів. Це явно компромісний варіант між прагненням тої третини мешканців Західного регіону, які бажають приєднати Україну до НАТО, і тієї третини мешканців і Східного, і Південного регіонів, які бажали б приєднати Україну до військового союзу в СНД.

У світлі викладеного є також підстави припускати, що сприяти зближенню політичних позицій двох частин України, які на останніх трьох виборах помітно розійшлися фактично через експлуатовану і поглиблену політичними силами розбіжність їхніх національно-політичних інтересів, зможуть ті політики, котрі, продовжуючи розбудову демократичної політичної системи, водночас зможуть переконати достатньо велику частку виборців у необхідності об'єднуватися хоча б у трьох, за всіма дослідженнями, болючих питаннях, не на крайніх, а на поміркованих, конструктивно компромісних національно-політичних позиціях, як то:

- * безумовного визнання української мови як єдиної державної і права місцевого самоврядування на введення додатково місцевої офіційної мови (чи мов), де цього бажає достатньо значна частка мешканців;

- * підтримання однаково дружніх відносин з Євросоюзом і з Росією із збереженням з Росією вільних від візового режиму кордонів;

- * неприєднання до військових союзів НАТО і країн СНД та підтримання дружнього співробітництва з обома цими союзами.

Зрозуміло, це не станеться, доки не сформуються політичні сили, які спиратимуться не на один з країв України на противагу іншому, а - на її середину, на її і північні і південні центральні регіони. Саме тут менше етнічно радикальних виборців і більше тих, хто скоріше зможе сприйняти необхідність взаємної толерантності між різними етнічними та лінгво-етнічними групами українських громадян, нагальну потребу у визнанні їхньої рівноправності та у взаємній терпимості до відмінних національно-політичних орієнтацій на Заході і Сході України - заради укріплення її соборності і державної цілісності.

1. *Parsons T. Societies: Evolutionary and comparative perspectives.* – Englewood Cliffs (N.J.): Prentice-Hall, 1966.
2. *Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration.* – Berkley and Los Angeles: University of California Press, 1986.
3. *Парсонс Т. Система современных обществ.* – М.: Аспект Пресс, 1988.
4. *Хмелько В.Є. Соціальне підґрунтя протилежності електоральних преференцій двох частин України // Наукові записки НаУКМА. Сер. "Соціологічні науки", 2007. – Т. 70. – С. 33–39.*
5. *Хмелько В.Є. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності // Наукові записки НаУКМА. Сер. "Соціологічні науки", 2004. – Т. 32. – С. 3–12.*
6. *Хмелько В.Є. Третій рік незалежності: що виявили другі президентські вибори // Україна сьогодні: Хроніка – Аналіз – Прогноз. Бюлетень Центра політ. исслед. и конфликтол. – № 6. – К., 1994. – С. 22–30.*
7. *Arel, D., Khmelko V. The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine // The Harriman Review. – Vol. 9. – № 1–2. Spring 1996. – P. 81–91.*

PROBLEM FACTORS OF UKRAINIAN SOCIETY INTEGRATION AND THEIR SOCIAL BASIS

V. Khmelko

Results of the analysis of relationships between regional returns on presidential (2004) and parliamentary (2006, 2007) elections and data more of hundred All-Ukrainian sociological surveys, carried out by the Kiev International Institute of Sociology in 1994 and 2004- 2007 concerning social-economic, rightful-political and national-political orientations of voters and their ethnic self-identification, are covered. It is shown that problem factors of the Ukrainian society integration are opposite national-political orientations of northwest and southeast parts of Ukraine, which have as their social basis essential distinctions in ethnic structure of two parts of Ukraine, revealed by consideration bivariate ethnic self-identification of respondents which reflects their mono-ethnic as well as bi-ethnic identity.